

УДК 371.09 (477.54)

DOI:10.30837/nc.2022.4.67

Науково-педагогічна діяльність учених харківської науково-педагогічної школи (20 — 80-ті роки ХХ ст.) та їхні думки про педагогічні ідеї Г.С. Сковороди

Ірина Сіра

Історичний шлях, який пройшла педагогіка, привертає все більше уваги сучасних дослідників. Вивчення теоретичної спадщини вітчизняних педагогів, зроблені ними висновки і узагальнення дозволяють усвідомити минулий досвід з позицій сучасності, виявити його місце у загальному поступовому процесі розвитку вітчизняної педагогічної науки.

Виходячи з положень національної програми “Освіта (Україна ХХІ століття)”, педагогічна наука в пошуках шляхів та засобів підготовки викладацьких кадрів вищої школи звертається до вивчення та використання спадщини вчених вітчизняної педагогіки. Такий підхід сприятиме виявленню їх теоретичних ідей та досвіду, дозволить доповнити новими матеріалами історію педагогічної думки України, допоможе розкрити можливості творчого

використання набутого загально-педагогічного досвіду у сучасних вищих навчальних закладах.

З початку 20-х років в Україні сталися істотні зрушення в розвитку педагогічної думки. Йшов процес українізації освіти і науки, розвивалися національна культура, мистецтво, література. Почали широко використовувати українську мову в навчанні і вихованні, закладалися основи нової системи народної освіти в цілому і вищої педагогічної освіти як її важливої складової.

Педагогічно вагому роль у розвитку вітчизняної педагогіки 20 — 80-х років ХХ ст. відігравали засновники Харківської науково-дидактичної школи професори М.О. Григор’єв, А.І. Зільберштейн, С.А. Литвинов, І.Т. Федоренко та інші. Протягом багатьох років вони працюва-

ли у педагогічних навчальних закладах, досліджували питання теорії та історії педагогіки, зосереджуючи увагу на розробці проблем дидактики.

Степан Андрійович Литвинов (1898 — 1982) понад п'ятдесят років присвятив науково-педагогічній діяльності у педагогічних вузах України. Освіту він одержав у Казанській учительській семінарії, після закінчення якої з 1916 по 1922 р. працював учителем початкової школи. У 1922 — 1926 рр. навчався на факультеті соціального виховання Харківського інституту народної освіти. У 1929 р. С.А. Литвинов захистив кандидатську дисертацію з питань історії педагогіки у Харківському науково-дослідному інституті педагогіки. З 1929 по 1939 р. працював в Харківських інститутах народної освіти і педагогічному, а з 1939 р. — в Київському педагогічному інституті. За ці роки він пройшов шлях від асистента, викладача до професора, завідувача кафедрою педагогіки [9, с.467–468].

С.А. Литвинов підготував понад 200 наукових робіт з різних проблем становлення і розвитку вітчизняної історико-педагогічної думки. В ряді з них він аналізував погляди окремих педагогів, зокрема Я.А. Коменського, Г.С. Сковороди, К.Д. Ушинського, І. Франка, Н.К. Крупської з питань навчання школярів та студентів. Окремі питання дидактики С.А. Литвинов розглядав також у підручниках, посібниках та монографіях для студентів, викладачів вузів і вчителів у 50 — 60-х роках, де був автором, співавтором або редактором. Серед них: "Ян Амос Коменський і радянська педагогіка" (1958), "Хрестоматія з історії вітчизняної педагогіки" (1959), "Педагогіка та життя" (1967) [8, с. 7, 16, 28, 30], розділ "Значення педагогічної діяльності Н.К. Крупської в історії розвитку радянської школи і педагогічної думки" у підручнику "Історія педагогіки" (1973) та деякі інші. Аналізу внеску Н.К. Крупської у розробку проблем виховання і навчання молоді він присвятив докторську дисертацію (1970).

Педагогічно цінний внесок в становлення та розвиток історико-педагогічної думки України 20 — 60-х років зробив Микола Олександрович Григор'єв (1886 — 1968). Педагогічну освіту одержав у вищому педагогічному училищі (1905) та Чернігівському педагогічному інституті (1919). У 1929 — 1926 рр. він працював в органах освіти Чернігівщини. У 1930 р. закінчив аспірантуру за спеціальністю «Історія педагогіки» у Харківському науково-дослідному інституті педагогіки і до 1937 р. завідував секцією історії педагогіки цього інституту, одночасно працював у Харківському педагогічному інституті. У ці роки був одним із організаторів Всеукраїнського товариства педагогів-марксистів, брав активну участь у педагогічних дискусіях 20 — 30-х років, в тому числі з питань змісту навчання в школах та комплексного навчання школярів. У 1937 р. М.О. Григор'єв був звинувачений у націоналізмі та звільнений з посади завідувача секцією педагогіки УНДІПу. У 1938 — 1940 рр. він завідував кафедрою педагогіки Астраханського педагогічного інституту, а в роки війни працював у шкільному відомстві Конотопа. З 1943 р. і до кінця життя М.О. Григор'єв працював у Харківському педагогічному інституті ім. Г.С.Сковороди [1].

Майже 40 років вчений віддав навчання студентської молоді у вищих педагогічних закладах, читав курс історії педагогіки, вів семінарські заняття, керував педагогічною практикою та аспірантами. Протягом 50 — 60-х років М.О. Григор'єв займався дослідженнями з проблем становлення і розвитку наочного навчання у вітчизняній педагогіці XIX століття та 20 — 30-х років XX століття, внеску К.Д. Ушинського та його послідовників в теорію і практику наочного навчання школярів, історією розвитку проблем пізнавальної активності учнів.

Працюючи з аспірантами, він аналізував спадщину К.Д. Ушинського, В.П. Водозова, М.Ф. Бунакова, педагогічні погляди Л.М. Толстого, М.І. Пирогова,

М.О. Добролюбова з питань навчальної роботи в народних школах, вивчав діяльність спеціальних установ народної освіти з питань організації наочного навчання та пізнавальної активності учнів у школах України 20 — 30-х років. М.О. Григор'єв — автор розділу “Школа і педагогіка в період імперіалізму” підручника “Історія педагогіки” (1973), де дав характеристику ряду напрямів педагогічної теорії в зарубіжній педагогіці кінця ХІХ — початку ХХ ст., у тому числі в галузі дидактики. А саме — “соціально-біологічного” (соціальна педагогіка), “громадянського виховання” і “трудової” школи, “вільного виховання”, “нового” виховання і “нових” шкіл, “експериментальної” і “прагматичної” педагогіки [2, с.98 — 115]. Його роботи друкувалися на сторінках журналів “Радянська школа”, “Шлях освіти”, у наукових записках інституту. За сумлінну працю М.О. Григор'єв був нагороджений Орденом Трудового Червоного Прапора, медаллю А.С. Макаренка [1, с. 21 — 22].

Визначне місце серед засновників Харківської дидактичної школи належить *Андрію Іллічу Зільберштейну (1897 — 1984)*. Вищу освіту він одержав у Харківському інституті народного господарства, де закінчив правовий факультет (1926), одночасно прослухав два курси математичного відділення інституту народної освіти. З ім'ям А.І. Зільберштейна пов'язане також становлення педагогічної преси в Україні. Він стояв у витоків журналу “Рідна школа”, заснованого у 1922 р., який у різні роки називався “Шлях освіти”, “Комуністична освіта”, “Радянська школа”, був заступником редактора цього журналу.

У 20 — 30-ті роки А.І. Зільберштейн поєднував роботу в органах народної освіти України з науково-педагогічною діяльністю у вищих навчальних закладах Харкова. З 1921 по 1934 р. він працював у Харківському губернському відділі народної освіти на посаді завідувача курсів підготовки позашкільних працівників та у Наркомосі УРСР на посадах методиста, завідувача підвідділом. З 1923 по 1939 р.

викладав курси педагогіки та історії педагогіки у Харківських інституті народної освіти, педагогічному, державному університеті і в інституті механізації та електрифікації сільського господарства. З 1939 по 1974 р. А.І. Зільберштейн завідував кафедрою педагогіки Харківського педагогічного інституту ім. Г.С. Сковороди. У роки Великої Вітчизняної війни А.І. Зільберштейн був комісаром госпіталю у Новосибірську та Ярославлі [6, с. 139–140].

Педагогічно важливим напрямом наукових досліджень А.І. Зільберштейна у 40 — 60-ті роки були дидактичні питання теорії і історії наочного навчання школярів та студентів. У працях цього періоду він розглядав теоретичні основи наочності як одного з головних принципів дидактики, роль різних видів наочних посібників у навчальному процесі та деякі інші питання. У фундаментальній статті “Наочність у навчанні як принцип радянської дидактики” у збірнику наукових праць кафедри педагогіки, спираючись на аналіз поглядів відомих вітчизняних педагогів з проблем наочного навчання, зокрема К.Д. Ушинського, вчений обґрунтовано доводив, що педагогічно доцільне здійснення принципу наочності навчання є одним з характерних показників ефективності роботи вчителя, переконував, що гострі питання навчання дітей у новій школі постійно потребують широкого і, головне, глибокого використання різних способів наочності в навчанні [4, с. 3 — 35]. Збірник “Питання наочності в навчанні”, який вийшов у 1958 р. за редакцією А.І. Зільберштейна, отримав вищу нагороду того часу — премію ім. К.Д. Ушинського.

Не менш важливим напрямом педагогічних досліджень вченого у 70-ті роки були питання активізації навчально-пізнавальної діяльності школярів та студентів, використання проблемного навчання. У статті “Керівництво пізнавальною діяльністю учнів в умовах проблемного навчання” у колективній монографії “Питання проблемного навчання” (1978)

А.І. Зільберштейн обґрунтував підходи до застосування науково-педагогічних понять "алгоритм" та "інформація" в дослідженнях процесу навчання. Головну увагу він зосередив на розробці підходів до з'ясування особливостей управління пізнавальною діяльністю учнів при вирішенні ними проблемних завдань [5, с. 7–20].

У наукових публікаціях А.І. Зільберштейна, яких більше ста, розкриваються теоретичні ідеї про методи наукових досліджень у галузі дидактики, питання формування експерименту, підготовки спеціалістів у педагогічних вузах, висвітлюються дидактичні ідеї у педагогічній спадщині Г.С. Сковороди, К.Д. Ушинського, А.С. Макаренка та інших видатних педагогів минулого. Своєю науково-педагогічною діяльністю та працями А.І. Зільберштейн сприяв розвитку Харківської дидактичної школи, підготував 26 кандидатів наук, які працюють в різних вузах України. Він нагороджений значком "Відмінник народної освіти УРСР" (1951), медаллю А.С. Макаренка (1969).

Вагома роль у пошуках нових форм і методів навчання належить *Івану Тимофійовичу Федоренку* (1906 — 1982). Після закінчення у 1930 р. фізико-математичного факультету Ніжинського інституту народної освіти він працював учителем фізики і математики у школі м. Вовчанська Харківської області та педагогічному технікумі м. Кременчука. З 1935 р. і до кінця життя, окрім воєнних років, науково-педагогічна діяльність І.Т. Федоренка пов'язана з Харковом, де він у різні роки працював вчителем та директором шкіл № 4, 77, 94, заступником завідувачого і завідувачим міськвно та облвно, а з 1966 і до кінця життя працював доцентом, професором, і з 1979 р. — завідувачем кафедрою педагогіки Харківського державного педагогічного інституту ім. Г.С. Сковороди. У ці роки він очолював також обласну Раду Харківського відділення Педагогічного товариства України [7, с. 4–6].

І.Т. Федоренко поєднував навчально-виховну роботу в школах з науковою

діяльністю. У монографії "Формування самостійності учнів у навчально-виховній роботі школи" (1963), він, спираючись на вивчення п'ятирічного досвіду педагогічного колективу школи № 94, обґрунтував шляхи формування самостійності учнів у навчальній, позанавчальній і суспільно-корисній діяльності [10, с. 75 — 140], а у 1964 році захистив кандидатську дисертацію з цієї проблеми — "Шляхи формування самостійності учнів у навчальній роботі".

Працюючи доцентом кафедри педагогіки, І.Т. Федоренко став ініціатором створення у 1966 р. на базі школи № 94 лабораторії експериментальної дидактики, якою керував протягом 16 років. Лабораторія мала своїм завданням дослідження шляхів розвитку пізнавальної активності й самостійності школярів у навчанні, працювала також над проблемою формування міцності та дієвості знань, удосконалення читання та письма молодших школярів. На основі проведених досліджень І.Т. Федоренко у 1973 р. надрукував посібник вчителям шкіл "Педагогічні умови оптимізації підготовки учнів до засвоєння знань", а у 1976 р. захистив докторську дисертацію "Дидактичні умови оптимізації підготовки учнів до засвоєння нових знань".

У цих працях автор обґрунтував умови, необхідні для оптимальної підготовки учнів до засвоєння знань, і показав шляхи, якими можна забезпечувати їх у школі [11, с. 3–75]. Теоретичні висновки цих досліджень мали і важливе практичне значення. І.Т. Федоренко у співавторстві з фахівцями різних навчальних предметів підготував понад 200 методичних рекомендацій для вчителів та студентів, у яких була розкрита методика здійснення підібраної системи відповідних вправ, спрямованої на розвиток швидкості читання, письма, активного слухання, роботи зі словниками та довідниками, показані педагогічні умови ефективності застосування різних прийомів та методів для спеціальної підготовки учнів до засвоєння нових понять. Результати досліджень

вченого друкувалися окремими виданнями та на сторінках журналів “Радянська школа”, “Советская педагогика”, “Народное образование”. У 1968 р. І.Т. Федоренку присвоєно почесне звання “Заслужений вчитель школи УРСР”, у 1978 р. його нагороджено медаллю А.С. Макаренка.

Український поет, мислитель, філософ, педагог Г.С. Сковорода своїми поглядами на світ викликав великий інтерес до своєї педагогічної спадщини, яка належить до соціокультурних надбань. Вона заснована на засадах демократизму і гуманізму, народних традиціях, мудрості у питаннях навчання і виховання молоді. Глибока зацікавленість вчених Харківської науково-педагогічної школи професорів Харківського педагогічного інституту ім. Г.С. Сковорода — М.О. Григор’єва, А.І. Зільберштейна, С.А. Литвинова, І.Т. Федоренка цими проблемами привела до вивчення та узагальнення педагогічної спадщини учителя-гуманіста Григорія Сковороди.

Вивчаючи твори Григорія Сковороди, вчені високо оцінювали відношення поета до знання, який вірив у народ, його можливості. Г. Сковорода вірив, що знання повинні стати народним багатством, що *“знання не повинне зменшити свій сплив лише на самих жерців науки, які жеруть і пересичуються”*. Знання повинне увійти в народ і оселитися в серці і душі тих, що мають правду сказати: *“і я людина, і мені ніщо людське не чуже”*. Він гаряче заперечував тим, хто думав, що простий народ не здатний до навчання і науки. *“Панська зарозумілість, ніби простий народ є чорний, здається мені смішною: як з утроби чорного народу вилупились білі пани? Мудрують пани: простий народ спить. Нехай спить, і сном міцним богатирським. Але будь-який сон є пробудним, і хто спить, той не мертвечина й труп заляклий”*. Поет стверджував, що силу духу дає людині наука, яка повинна проникати в маси. Пізнавальні можливості людини не мають меж.

Неодноразово підкреслювали науковці велике значення поглядів Г. Сковороди

відносно виховання. Протестуючи проти позбавлення трудящих освіти, поет висміював дворянсько-аристократичне виховання в притчі *“Благодарный Еродий”* та *“Убогий жаворонок”*. *“Яке ідолопоклонство, — казав Г. Сковорода, — давати виховувати дітей виписаним мудрецам і найманім учителям з німців і французів”*.

Г. Сковорода вважав, що саме виховання заховане в природі кожного народу, як вогонь і світло невидимо захованні в кременці: *“Не шкодуєй руки і вдар кресалом і викрешеш вогонь у себе вдома й не водитимеш по сусідніх хатах з трепетицею вклоняться й просити: “позич мені вогню”*. Він вірив, що виховання має бути загальноприступним, безкоштовним, воно повинне охоплювати всі верстви населення, особливо народні маси: *“виховання й убогим потрібне”*.

Г. Сковорода наполягав на тому, що виховання повинне починатися ще до народження людини і давав низку вказівок батькам, як вони мають поводитися, щоб їх покоління було здоровим, здібним, талановитим.

Основним принципом виховання (з погляду Г. Сковороди) є врахування природних здібностей людини. *“Сокола навчиш швидко літати, а не черепаху... Кожна справа вистигає, якщо природа сприяє. Не заважай тільки їй, не вчи родити яблука — уже сама натура її навчила; захисти її лише від свиней, відріж вовчки, очисти гусень. Учитель і лікар не є лікар і вчитель, а тільки учитель природа”*. Виховання має включати розвинення розуму, духовне (моральне), трудове виховання.

Вчені підкреслювали на висловлюваннях Г. Сковороди, що потрібна гармонія між розумом і волею. Справжнє щастя може дати лише мудрість і добродієність. Мудрість вказує людині, в чому щастя, а добродієність допомагає досягти його.

Світогляд Г. Сковороди був проіннятий духом оптимізму. *“Я радію, а радість є цвіт людського життя”*. Він цінив бесіди й моральні поради, але не вважав

їх тією єдиною силою, яка облагороджує серце. “Хороша думка — насіння, вона є початком плодів, а сумління в серці — голова наших дій”. Навчати треба не тільки словом, а й всією своєю поведінкою. “Не можна побудувати словом, якщо те саме руйнувати ділом. Це значить — давати правила для будування кораблів, а робити віз”.

Педагогічні погляди Г. Сковороди, як відзначали науковці, глибоко пройняті гуманізмом, вірою в людину, її щастя. “Не будь ні вельможею, ні лихварем, ні Алкідом, ні пігмеєм, будь тільки людиною, чуєш? — людиною, і здобудеш благо”. Ідеал людяності є метою всього його життя, а також і метою виховання. Це був новий позитивний ідеал, який кличе до гуманних, людяних ідей, до нового ставлення людини до людини. Разом з тим Г. Сковорода закликав до самопізнання — “пізнати самого себе, відшукати самого себе — знайти людину”. Пізнати себе, значить пізнати в собі духовну людину, зрозуміти, що головне в людині не її низькі прагнення, а розум, одухотворена, творча думка.

Г. Сковорода цинив силу духу і силу думки людини. Він не раз виступав з гімном людині сильній духом й думкою. “Людина духу є свобода. Не заважають їй ні гори, ні ріки, ні моря, ні пустелі. Передбачає віддалене, прозирає скрите, зазирає в те, що було раніше, проникає в майбутнє, ступає по поверхні океану, вводить у двері замкнені. Очі її голубині, орлячі крила, оленяча спритність, левяча сміливість, вірність горлиці, швидкість соколина, журавлева бадьорість, голос її голос грому, несподіваний як блискавка і як шумний бурхливий дух”. Цю силу духу дає людині наука, бо провідне значення в діяльності людини має розум, який дозволяє людині пізнавати життя.

Вчені звертали увагу саме на прогресивні думки Г. Сковороди, тим самим привертаючи увагу дослідників саме на гуманні ідеї педагогіки. Г. Сковорода бачив завдання навчання та виховання в тому, щоб розбудити думку, спрямувати

її на пізнання цього світу. “Думка людини — це насіння, яке є початком плодів. Думка ніколи не спочиває, думка не може перервати свого руху ні на мить”. Тільки розумна людина може принести щастя своєму народу, може служити народові. Для нього процес навчання був безкінечним незнанням миру і самого себе.

Самопізнання Г. Сковорода розглядав не як самоціль, а як усвідомлення людиною своєї ролі, свого місця в природі і суспільстві. Самопізнання духовно преображає людину, перетворює її з раба своїх звичок й пристрастей на справжню “духовну людину”. “Пізнати себе — значить знайти самого себе, знайти в собі природну схильність до “спорідненої праці”.

Сковорода вважав, що люди тоді будуть приносити радість, коли зможуть працювати за призначенням душі. Особливо це стосується вчителів.

Учитель має бути чистим душею. Вчені харківської науково-педагогічної школи вважали, що не втратили значення висловлювання Г. Сковороди про вчителя, його ролі у вихованні підростаючого покоління. Учитель — це “наставник”, “просвітник юнацтва, котрому належить бути скрізь у народі”.

Учитель повинен багато знати: “Довго сам учись, якщо сам хочеш навчати других”, повинен бути прикладом, бо “не можна побудувати словом, якщо це ж саме руйнувати ділом”.

Вчені харківської науково-педагогічної школи вважали, що педагогічні ідеї Г. Сковороди залишили глибокий слід в історії педагогічної думки. Творче використання її — наочне свідоцтво багатства культури, котра вбирає в себе найкраще, що створено людством.

Література

1. Гетьманець М.Ф., Попова Л.Д. Григор'єв М.О. // Педагогічна Харківщина : довідник / за ред. В.І. Лозової, І.Ф. Прокопенка. Харків, 1997. С. 160.

2. Григор'єв М.О. Школа і педагогіка в період імперіалізму // Підручник "Історія педагогіки". Київ, 1973. С. 440.
3. Грищенко І.А., Литвинов С.А. Теорія та історія педагогіки // Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР 1917 — 1967 рр. ; за ред. А.Г. Бондаря. Київ, 1967. С. 486.
4. Зільберштейн А.І. Наочність у навчанні як принцип радянської дидактики. // Наук. записки кафедри педагогіки та психології. Т. 29. Харків, 1958. С. 205.
5. Зільберштейн А.І. Керівництво пізнавальною діяльністю учнів в умовах проблемного навчання // Зб. наук. пр. "Питання проблемного навчання". Київ, 1978. С. 121.
6. Лозова В.І. Федоренко І.Т. // Педагогічна Харківщина : довідник ; за ред. В.І. Лозової, І.Ф. Прокопенка. Харків, 1997. С. 160
7. Лозова В.І. Професор Зільберштейн А.І. // Зб. наук. пр. "Педагогічні погляди А.І. Зільберштейна". Харків, 1997. С. 105.
8. Литвинов С.А. Педагогіка та життя. Київ, 1967. С. 32.
9. Смалъ В.З. Литвинов С.А. // Антологія педагогічної думки Української РСР ; сост. Н.П. Калініченко. Москва, 1988. С. 640.
10. Прокопенко І.Ф., Попова Л.Д., Сіра І.Т. Харківська науково-педагогічна школа: теоретичні здобутки та досвід (20 — 70-ті роки ХХ ст.). Харків : ХГПУ, 2007. 152 с.
11. Федоренко І.Т. Формування самостійності учнів у навчально-виховній роботі. Київ, 1963. С. 148.
12. Федоренко І.Т. Педагогічні умови оптимізації підготовки учнів до засвоєння нових знань. Харків, 1973. С. 80.

13.06.2022

Відомості про автора:

Сіра Ірина Тихонівна — кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри математики; Харківський національний педагогічний університет імені Г.С.Сковороди; Харків, Україна; email: itsira67@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8891-578X>; Google Scholar: <https://scholar.google.com.ua/citations?user=cwVST8sAAAAJ&hl=ru&oi=ao>;